

ПЕРЕДМОВА

Ви тримаєте в руках непросту книжку про непросту людину. Не біографічну. Адже його біографія ще не дописана. Як і історія, яка не дала йому піти на спочинок, у якій він і далі діє.

Скільки його пам'ятаю, щоразу при зустрічі він розповідає або анекдот, або кумедну історію з власного життя. Хоча життя його кумедним не назвеш. Просто такий характер. Якось він сказав мені, що без почуття гумору не зміг би вижити у в'язниці. Але інший на його місці і з почуттям гумору не зміг би. І те, що книжка про Мустафу Джемілева здебільшого складається з розмов із ним, а не про нього, думаю, цілком логічно.

Поза очі Джемілева часто називають людиною-пам'ятником, в очі трохи «м'якше» — людиною-легендою. І нехай це загалом відповідає дійсності — до пафосу Джемілев байдужий. Мовчить і всміхається. Він абсолютно індиферентний до того, що турки його називають Kırımoğlu, тобто Син Криму (самі придумали), а для українців і росіян він най частіше чомусь Джемільов. Звідки взялося в його прізвищі це «ьо» — незрозуміло, але сам Мустафа-ага нікого й ніколи не виправляє. Він узагалі багато на що реагує виключно своєю фірмовою усмішкою. А от що він при цьому думає?

У Джемілева залізна воля, сталевий характер (вибачте за штампи, але це правда) — це відомо, напевно, усім, а ви

багато хто знає, що при цьому він досить м'яка людина, і деякі цим користуються, і не всі безкорисливо... Він, схоже, це усвідомлює, але нічого вдіяти не може: людина, що не зраджує своїм принципам, очевидно, не може зрадити й своєму характерові.

Оцінити істинний масштаб цієї особистості, його значення для вітчизняної історії зможуть, напевно, тільки нащадки, а нам, його сучасникам, я впевнений, варто хоча б прочитати цю книжку, і саме тепер! Комусь — для розширення кругозору в історії та політиці. Комусь — для моральної підтримки. Комусь — просто для розуміння, з ким нам випало жити в одному місці в один непростий час. І за ким цей час і своє місце в ньому є сенс звіряти.

На що сам Джемільєв міг би з повним правом зауважити: та що ви взагалі знаєте про непрості часи? Але не зауважить. Промовчить і всміхнеться.

Айдер Муждабаєв, журналіст

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Мустафа Абдулджеміль Джемільєв — радянський правозахисник і дисидент, український політичний діяч, один із лідерів кримськотатарського національного руху, голова Меджлису кримськотатарського народу в 1991—2013 роках. Батько — Абдулджеміль Мустафаєв (1897—1982).

Мати — Махфуре Мустафаєва (1910—1996).

Брати — Асан (народ. 1937); Анафі (народ. 1941).

Сестри — Шевкіє Асанова (1934—2015); Васфіє Хаїрова (народ. 1939); Гулізар Абдуллаєва (народ. 1947); Діляра Сейтвелієва (народ. 1952).

Дружина — Сафінар Джемільєва (народ. 1947).

Дочка (від першого шлюбу) — Ельзара Абдулджелієва (народ. 1970).

Син — Хайсер (народ. 1981).

Мустафа Джемільєв народився 13 листопада 1943 року під час німецько-фашистської окупації Криму в селі Бозьке Первомайського району. 1929 року його батьки були виселені із села Ай-Серез (нині Міжріччя) Судацького району Кримської АРСР на Урал, але незабаром змогли одвернутися до Криму.

18 травня 1944 року родина Джемільєва разом з усім кримськотатарським народом була депортована з Криму. Джемільєви потрапили в Андіжанську область Узбецької РСР.

Після закінчення школи в місті Гулістан 1959 року Джемілев вирішив вступити на східний факультет Середньоазійського державного університету в Ташкенті, але не був зарахований через «п'яту графу» — кримських татар на деякі факультети не приймали. Працював слюсарем, токарем, електрослюсарем на Мірзачульському ремонтно-механічному заводі (Ташкентська область), пізніше — токарем на авіаційному заводі в Ташкенті.

Наприкінці 1961 — на початку 1962 року взяв участь у створенні нелегальної молодіжної організації «Союз кримськотатарської молоді», у якій очолив історичний відділ. Навесні 1962 року організацію було ліквідовано, два її лідери отримали терміни за антирадянську діяльність.

Того самого року Джемілев вступив до Ташкентського інституту інженерів іригації і механізації сільського господарства, звідки його виключили через три роки за «Короткий історичний нарис тюркської культури в Криму и XIII—XVIII століттях», розцінений співробітниками КДБ як націоналістичний, а також за критику депортації кримських татар.

У травні 1966-го був призваний до армії, але відмовився служити й був засуджений за це до півтора року позбавлення волі. Звільнений у листопаді 1967 року.

1969 року став одним із засновників «Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР».

У вересні 1969 року знову був заарештований за звинувачення у «складанні та розповсюдженні документів, що

ганьблять радянський державний і суспільний устрій». Засуджений до позбавлення волі на три роки.

Звільнився у вересні 1972 року, проживав під гласним адміністративним наглядом у Гулістані Сирдар'їнської області Узбекистану, працював інженером у радгоспі.

У червні 1974-го знову заарештований і засуджений до одного року позбавлення волі з відбуттям у таборах суворого режиму за звинуваченням в ухиленні від призову на військові збори.

1975 року за три дні до закінчення терміну ув'язнення проти Джемільєва було порушено нову кримінальну справу за звинуваченням у складанні документів, які ганьблять радянський державний устрій, і в проведенні серед в'язнів антидержавної пропаганди. Був переведений до Омської слідчої в'язниці, де на знак протесту оголосив голодування, яке при примусовому годуванні через зонд тривало 303 дні. Джемільєв припинив голодувати тільки після того, як його про це попросив відомий радянський академік і дисидент Андрій Сахаров.

У квітні 1976 року Омський обласний суд засудив Джемільєва до двох із половиною років позбавлення волі. Звільнився в грудні 1977 року, після чого кілька років жив у Ташкенті.

У лютому 1979-го був заарештований за звинуваченням у злісному порушенні правил адміністративного нагляду та засуджений до півтора року позбавлення волі із заміною на чотири роки заслання в Якутії. За листуванням познайомився зі своєю майбутньою дружиною Сафінар.

Вони одружилися 1980 року, і там, у засланні, народився син Хайсер.

У лютому 1983 року був звільнений та переїхав із дружиною та сином до Криму, але через три дні був депортований із території півострова. Родина потрапила в місто Янґіюль Узбецької РСР, де Джемільєв улаштувався працювати слюсарем. Навесні цього ж року Джемільєв узявся видавати нелегальний «Інформаційний бюлетень Ініціативної групи кримських татар імені Муси Мамута» — кримського татарина, який вчинив акт самоспалення на знак протесту проти заборони кримським татарам прописуватися в Криму.

У листопаді 1983 року знову був заарештований і звинувачений у складанні та розповсюдженні документів, що ганьблять радянський державний устрій, а також в організації масових заворушень під час спроби поховати померлого батька на території Криму. Ташкентським обласним судом засуджений до трьох років позбавлення волі з відбування покарання в таборі «Уптар» Магаданської області РРФСР.

1980 року перед закінченням терміну проти нього було порушено нову кримінальну справу за звинуваченням у злісній непокорі законним вимогам адміністрації місць позбавлення волі. За це його засудили до трьох років позбавлення волі умовно та звільнили в залі суду.

У квітні 1987 року на Першій всесоюзній нараді ініціативних груп кримськотатарського національного руху його обрали до складу Центральної ініціативної групи руху.

заочно обрали головою Центральної ради Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР).

У червні 1991 року відбувся з'їзд кримських татар — Другий Курултай кримськотатарського народу (Перший Курултай кримських татар скликали в Криму 1917 року після Лютневої революції в Росії). Тоді ж був обраний і виконавчий орган цієї організації — Меджліс кримськотатарського народу. Мустафа Джемілев став головою Меджлісу й очолював його до листопада 2013 року.

У середині 1990-х Джемілев зближився з Народним рухом України (НРУ). На парламентських виборах 1998 року був обраний народним депутатом Верховної Ради України за партійним списком НРУ.

На виборах 2002 року Джемілев пройшов до парламенту за виборчим списком блоку «Наша Україна», до якого належав і Народний Рух. На парламентських виборах України 2006 року знову став депутатом Верховної Ради України від «Нашої України». На дострокових виборах 2007 року обирався до парламенту за виборчим списком блоку «Наша Україна — Народна самооборона». На виборах 2012-го пройшов до парламенту за списком БО «Батьківщина», де був вказаний безпартійним. На поза чергових виборах до Верховної Ради України 2014 року був обраний народним депутатом від «Блоку Петра Порошенка».

20 серпня 2014 року Президент України Петро Порошенко призначив Джемілева уповноваженим у справах кримськотатарського народу.

Кавалер ордена князя Ярослава Мудрого IV і V ступеня, ордена «За інтелектуальну відвагу» часопису «ї» та ордена Турецької Республіки, лауреат почесних грамот Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, лауреат премій: імені Фрїтьйофа Нансена управління Верховного комісара ООН у справах біженців, імені Пилипа Орлика «За демократизацію українського суспільства», «Світло справедливості» Української греко-католицької церкви, «Премії Солідарності» Міністерства закордонних справ Польщі, володар лицарського хреста ордена «За заслуги перед Литвою».

Розділ 1

СКАЖИ МЕНІ, ЧИЙ КРИМ...

Тривожний квітень 2014 року.

Минуло трохи більше місяця після фінального акорду операції «Кримська весна» — підписання договору про прийняття до складу РФ республіки Крим, який юридично закріпив окупацію півострова Росією. На сході України не вщухають проросійські протести, адміністративні будівлі кількох українських міст захопили невідомі особи.

Уже за кілька тижнів у лексиці українців міцно закріпляться слова «АТО», «армія Гіркана», «Новоросія»... А поки в повітрі пахне порохом, очікуванням і страхом.

На тлі всіх цих непростих для країни подій опальний російський олігарх Михайло Ходорковський, наприкінці 2013 року помилуваний президентом Путіним, вирішує провести в Києві конгрес «Росія — Україна: діалог».

Критиків цієї ідеї більше, ніж прихильників. Соціальні мережі рясніють обуреними коментарями про те, що жоден діалог навіть із нечисленною російською опозицією

та інтелігенцією неможливий. Відносини між народами зіпсовані якщо не остаточно, то надовго.

Але у визначений день чартер із кількома сотнями учасників конгресу приземляється в Києві. У складі делегації — сам Ходорковський, письменниця Людмила Улиць-ка, політик Борис Немцов, політтехнолог Станіслав Белковський, журналістка Юлія Латиніна та інші.

Якраз у ті дні, на які припадає форум, Міністерство внутрішніх справ нашої країни проводить в околицях Слов'янська спеціальну операцію зі знищення проросійських бойовиків, а російська армія розгортає масштабні навчання на кордоні з Україною.

У кулуарах форуму «Росія — Україна: діалог» Мустафа Джемільєв познайомився з Михайлом Ходорковським — російським бізнесменом, якого помилував Володимир Путін наприкінці 2013 року, ініціатором проведення форуму в Києві.

Із цієї причини, напевно, учасників конгресу більше цікавлять зведення інформаційних агенцій, аніж міркування Ходорковського про путінську Росію та наслідки анексії Криму.

Захоплення Кримського півострова — одна з головних тем форуму.

Українці ще не оговталися від шоку після останніх подій, а в окупованому Криму стахановськими темпами почався перехідний період із метою інтеграції півострова в економічну, фінансову, правову та кредитну системи Російської Федерації. Майже 10 тисяч кримчан покинули півострів, українські банки масово закрили свої представництва, самопроголошена влада Криму готується до введення в обіг російських рублів.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Анексія Криму Росією розпочалася 27 лютого 2014 року із захоплення будівлі Ради міністрів і Верховної Ради АР Крим. За кілька годин після захоплення будівлі відбулось так зване позачергове засідання ВР півострова. 61 із 64 присутніх депутатів проголосували за відставку Ради міністрів Анатолія Могильова.

Прем'єром призначили лідера партії «Русское единство» Сергія Аксьонова. Також Верховна Рада призначила

на 25 травня референдум про статус Криму.

1 березня відбулося ще одне нелегітимне засідання Верховної Ради Криму. На ньому ухвалили рішення про перенесення референдуму на березень поточного року.

Усі ці події супроводжувалися збільшенням чисельності підрозділів російської армії на території півострова, а також блокуванням усіх військових об'єктів Збройних сил України. Протягом тижня на бік

Ідеальну картину радості та триумфу від «повернення до рідної гавані» затьмарюють лише норовливі лідери кримських татар, які закликали бойкотувати кримський референдум і відмовляються визнати його результати, а отже, і приєднання Криму до Росії, вважаючи це анексією півострова.

Під час активної фази анексії Путін спробував домовитися про співпрацю з Мустафою Джемільєвим (між ними відбулася телефонна розмова), але ця спроба не увінчалася успіхом.

Російське керівництво, яке не втратило сподівання па мирне переманювання кримських татар на свій бік, доручає налагодження відносин із ними лідерам казанських і .п ар. Наприкінці березня офіційна делегація з Казані

маріонеткового кримського уряду перейшли практично всі українські правоохоронні органи.

16 березня відбувся референдум про статус Криму. Згідно з його результатами 96,77% виборців проголосували за незалежність Криму. Явка, за словами самопроголошеної кримської влади, склала близько 83%. Міжнародні спостерігачі, лояльні до Росії, заявили, що порушень під час голосування на референдумі не було. Водночас іноземні журналісти розповідали, що можна було голосувати без кримської прописки,

а деякі виборці голосували кілька разів на різних дільницях.

Усі цивілізовані країни не визнали легітимності референдуму. Генеральна Асамблея ООН підтримала цілісність України. Проте результати волевиявлення стали підставою для підписання 18 березня Договору про входження Криму та міста Севастополя до складу Російської Федерації.

приїхала на засідання кримськотатарського парламенту Курултаю, на якому делегати заявили про намір домагатися статусу національної автономії для кримських татар. Попри загалом гостинну налаштованість кримських татар, ця поїздка для російської сторони закінчилася безуспішно.

Хоча Меджліс кримських татар відразу після анексії півострова все ж намагався шукати компроміси у відносинах із новим керівництвом Криму. У так званий уряд члени Курултаю делегували кримськотатарського бізнесмена і власника телеканалу «ATR» Ленура Іслямова. Але його перебування у владі виявилось швидкоплинним — через 21 день після призначення Іслямов подав у відставку з посади віце-прем'єра.

І для кримських татар, і для самопроголошеної влади стало очевидно: діалог навряд чи можливий — кримські татари стоять на проукраїнській позиції.

Уже у квітні 2014 року деякі члени Меджлісу припускали можливість заборони проведення мітингу 18 травня,

ДОВІДКА

Меджліс кримськотатарського народу (у перекладі з кримськотатарської — національне зібрання) — виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу. Створений 1991 року. Меджліс на своїх засіданнях ухвалює рішення, важливі для кримськотатарського

народу. До 2013 року головою Меджлісу був Мустафа Джемільєв. На цей час головний виконавчий орган кримських татар очолює Рефат Чубаров.

у День пам'яті жертв геноциду і депортації кримськотатарського народу, і цілком обґрунтовано побоювалися, що Мустафі Джемілеву найближчим часом заборонять в'їзд на територію півострова.

Але більшість кримських татар, які проживали в Криму або вже виїхали на материк після анексії, не вірили в такий сценарій, адже він суперечив здоровій логіці. Та й у Меджлісі вважали, що на таке швидке й агресивне «закручування гайок» кримська влада просто не наважиться.

Тільки-но Джемілев з'явився в просторому холі стадіону «Олімпійський», де відбувався форум Ходорковського, його тієї ж миті обступили гості й преса. Хтось хотів сфотографуватися з відомим дисидентом, хтось — узяти автограф, а хтось просто висловитися на підтримку Криму.

Через це виступ Джемілева на форумі почався з великим запізненням. Але послухати його зібралася

Курултай кримськотатарського народу (у перекладі з кримськотатарської національний з'їзд) – фактично виконує функцію парламенту кримських татар. Делегати Курултаю обираються кримськими татарами та членами їхніх сімей. Строк повноважень обраного складу Курултаю – 5 років. Курултай формують 250 делегатів, які

обираються у два етапи за змішаною мажоритарно-пропорційною системою з кандидатів, висунутих за списками громадських організацій та їх блоків.

повна зала — практично всі учасники, які вважали за краще до цього проводити час у кулуарах за неформальним спілкуванням, устигли підтягнутися.

Джемільєв розповідає про поточну ситуацію в Криму та найближчі перспективи Меджлісу. Цифри, які він наводить із трибуни форуму про реальну участь кримчан у так званому референдумі, для багатьох стають несподіванкою:

— Після референдуму в наше розпорядження потрапила доповідна записка ФСБ. За їхніми даними, у референдумі взяло участь 34,2% населення Криму. Зі 180 тисяч кримських татар, які мають право голосу, проголосували від 950 до 1100 людей.

Перерахування щедрих «обіцянок» Путіна, озвучених президентом РФ Джемільєву по телефону, викликає в аудиторії нервовий сміх:

— Путін намагається загравати з кримськими тата рами. Під час нашої розмови він пообіцяв, що Росія зробить за найближчі кілька місяців для кримськотатарського народу більше, ніж зробила Україна за всі 23 роки незалежності. Обіцяв різко збільшити представництво кримських татар у структурах влади, вирішити земельні питання, сприяти поверненню кримських татар на Батьківщину...

Я сказав, що, звичайно, ми чекаємо від Росії вирішення, насамперед, наших соціальних проблем, але всі

ці питання потрібно порушувати в пакеті угод між нашими керівництвами — тобто між Україною та Росією. Оскільки кримські татари визнають Крим територією України.

На цьому наша розмова з Путіним завершилась.

Найбільший відгук залу викликає опис Джемільєвим реального стану речей в окупованому Криму й «особливостей» роботи ФСБ: із захоплено-лакованих сюжетів російських новин об'єктивної картини не складеш, а зарубіжним і тим паче українським ЗМІ та правозахисним організаціям доступ на півострів перекритий уже практично повністю.

— Рівень ксенофобії на території Криму нині підвищився на кілька позначок. Люди напружені, вони не розуміють, як діяти далі.

За часів Януковича співробітники СБУ доповідали своєму керівництву в Києві, що головною опозиційною силою нинішньої влади в Криму є Меджліс. Методи, які пропонували застосувати проти Меджлісу, й у ФСБ, й у СБУ ніби написані під копірку: намагання заборони, дроблення за допомогою створення маріонеткових організацій... Ми перебували під перехресним вогнем цих спецслужб.

І тепер, після анексії, ми — найбільш уразливі в Криму.

Свій виступ Джемільєв завершує нагадуванням про жалобний мітинг пам'яті жертв депортації, який традиційно